

Csőnge Tamás:
Pszichopatológia vagy világállapot?
*A gólyakalifa személyiségképe**

Babits Mihály *A gólyakalifa* című regényének története szerint Táborny Elemér gazdag úri fiú, aki tizenhat éves korától kezdődően kettős életet él. Minden éjjel ugyanazt az álmot látja, mondhatni egy másik életre ébred fel, ahol szegény, árva asztalosinasként tengődik egy külvárosi műhelyben, s a többi inas és az asztalosmester kegyetlenkedéseit elviselve kell élnie ezt a szomorú életét. Hiába ébred újra művelt úri gyerekként, a gimnázium éltanulójaként és a tanárok kedvenceként: egyre életszerűbbnek tűnő folytatólagos álmai éveken át nem hagyják nyugodni, s e különös kettősség elviselhetetlensége tragikus eseménybe torkollik. Az epilógus (XI. fejezet) a díjnokká lett alteregó öngyilkosságát sugallja, amikor az írás a tetőpontra félbeszakad, s egy írói levél tájékoztatja az olvasót Elemér rejtélyes haláláról, az fiktív önéletírás szerzőjét holtan találják szobájában, fején egy megmagyarázhatatlan, lött sebbel.

Okfejtésemben először arra keresem a választ, hogy milyen prózapoétikai, stilisztikai eszközök és retorikai alakzatok segítségével jelenik meg a személyiség kettősségének témája a regény történetében, milyen fogalmakkal ragadható meg hatásosan az alapgondolatnak a szövegben ábrázolt kibomlása, s hogyan írható le a személyiségnek ez a „megosztottsága” a történet alakulásának a tükrében. Ehhez kapcsolódva feltérképezem, hogy az elbeszélés aktusa, a narrátori hang összetettsége miként árnyalja, befolyásolja és módosítja a történet eseményeinek értelmezését, milyen etikai pozíciókat teremt a narrátori illetve a szerzői szólam, meghatározva ezzel az olvasó viszonyulását az ábrázolt karakterekhez és környezetükhöz. Sokan, sokféleképpen próbálták magyarázni, hogy a főszereplő, Táborny Elemér személyisége milyen viszonyban áll alakmásával, illetve milyen változáson megy keresztül a fiktív önéletrajz eseményei során. A szöveg szoros olvasásával próbálom megragadni a szövegnek azt a mozgását, mely az önéletíró személyes tapasztalatainak és a megosztott főhős helyzetének adekvát leírása lehet.

* A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.

A főszereplő helyzete kapcsán Rónay György *A regény és az életben* úgy fogalmaz, hogy Elemér „[e]gyénisége dekomponálódik, tudatát elborítja a tudatalatti, egyénisége fölbomlik. Az író, ha talán szándéktalanul is, egy freudista – bergsonista embertípus végzetes széthullásra rendeltetését ábrázolja.” (Rónay 1985, 292.) Ebben az idézetben megjelenik az a két fontos név, mellyel a regénynek sok értelmezésében találkozhatunk, s melyek egy-egy, a keletkezéskor igen népszerű pszichológiai-filozófiai rendszerrel próbálják magyarázni Babits szövegét. Meglátásom szerint a Rónay által emlegetett eszmerendszerek meglehetősen távol állnak egymástól, bár a Babits *Játékfilozófiájából* vett idézett tükrében ez nem jelenti azt, hogy a művészi reprezentáció ne tudná összehétközíteni vagy egy-szerre felhasználni őket (a pszichológia a 19. század végén, néhány évtizeddel a szöveg keletkezése előtt vált ki a filozófia diszciplinájából, s kezdték elismerni önálló tudományágként). A szakirodalmak többsége mégis kiemeli az egyiket, elvetve, vagy meg sem említve a másikat.¹ Rába szerint (1983, 95.) vitatható, hogy Babits mennyire jól ismerte freudi rendszert ebben az időben (a regényben történik utalás 13 évvel korábban megjelentetett *Álomfejtésre*).² Bergson műveinek ismerete és filozófiájának a hatása azonban vitán felül áll, erre bizonyíték Babitsnak a *Nyugatban* (1910) megjelent ismeretterjesztő cikke is.³

Az egyik szélsőséges álláspont szerint a regény Elemér személyiségének felbomlását mutatja be, egy pszichopatológiai folyamatot, melynek során a személy teljesen összeroppan, mivel felborul belső, lelki egyensúlya. Ha „Tábory Elemér kettőssége voltaképpen nem más, mint erkölcsi lényünk ellentétes erőinek kettős kivetítése, kettős megszemélyesítése” (Rónay 1985, 292.), akkor feltehetjük a kérdést, hogy miben más ő, mint a többi ember, miért roppan össze e természetes kettősség súlya alatt? Rónay metaforikus olvasatában az akarat hiányára hivatkozik mint kiváltó okra, mely magyarázná ezt a végzetes széthullást: „>>Virrasztani

1 Az újabb szakirodalmak egy része ismét előnyben részesíti a tisztán pszichoanalitikus szempontú értelmezést. Ld. Kemenes Géfin 1998 és Vajda 2004.

2 A hatkötetes *Magyar irodalom története* vonatkozó részében még úgy fogalmaz, hogy „[a] regény alaphelyzete Freudnak a tudat alá szorított, elfojtott ösztönökről és főként az áloméletről szóló mélylélektani tanításaira épül.” (Rába 1978.) Később, Babits könyvében módosítja ezt az álláspontját, de megmarad a körülélektani metaforika mellett: „Ez nem a freudi tudatalatti, nem is az elfojtások esete, hanem általánosabban az emlékezés betegsége. [...] *A gólyakalifa* lélektani problémájához legközelebb álló kóreset Théodule Ribot könyvében (*Az emlékezés betegségei*, megj. magyarul is 1901-ben) fordul elő. Hamilton angol pszichiáterre hivatkozva ő ír le egy esetet, melyben valaki egy tanonc és egy beérkezett úr, különben tanácsos, helyzetét és körülményeit váltogatva álmában s éjjel.” (Rába 1983, 97.)

3 Babits Mihály: *Bergson filozófiája*. In: *Nyugat* 1910, 14. szám. Az esszékötetben: 136-156.

és akarni egy és ugyanaz<< – tanítja Bergson. Ami a „gólyakalifa” esetében az álmot rászabadítja az életre, s az álmot életnek, az életet álomnak tünteti föl: az annak *az akaratnak a hiánya, amely az embert egységes személyiséggé formálja*, vagy ami, bergsoni terminológiával, megakadályozza azt, hogy az álom természetes állapotába visszaessünk, azzal, hogy magunkat egy pontra gyűjtjük, egy bizonyos cselekvésre irányítjuk.” (Rónay 1985, 292. kiemelés tőlem - a továbbiakban: kt.).

A személyiség széthullása leegyszerűsítő magyarázata annak a folyamatnak, amit a szöveg megjelenít, és figyelmen kívül hagyja azt az ellentétes előjelű mozgást, ami kirívó fontossággal bír Elemér (és álombeli énje) életében. Az autonóm személyiség dekomponálódásával egyidejűleg, egyfajta egyesülés, összeolvadás is történik, mely metaforikának a középpontjában éppen a kitisztult látás, az emlékezés és az irányítás képessége áll. Amikor Elemér „tudattalanját elborítja a tudatalatti”, az valóban egyfajta instabilitást idéz elő az úri fiú életében, de maga a felismerés - már annyiban is, amennyiben felismerésnek nevezhető - pozitív terminusokkal írható le, nem a szétesés, a zűrzavar és a káosz, hanem a belátás és a rendezettség metaforáival van jellemezve: „Minden, minden borzasztóan *összevágott*. Kisérteties *pontossággal illeszkedtek* két életem legkisebb mozzanatai egymás fölé. Mint két papírlap, melyek ábrái *tökéletesen* fedik egymást.” (110. kt.) Így az az állítás is megkérdőjelezhető, miszerint „Tábornok Elemér *éli* az életet, de nem *akar* valamit az életével, hiányzik belőle a személyiség egységét alkotó akarat.” (Rónay 1985, 292.) Különösen, ha figyelembe vesszük, hogy Elemér bukása végső soron nem akarátának hiánya, hanem éppen az akaraterije és a befolyásolás képessége révén történik. Amikor elhatározza, hogy *ráveszi* a díjnokot az öngyilkosságra, csak sejti, hogy ezzel saját sorsát is megpecsételi, de itt szempontunkból a következmény csak másodlagos, hiszen Elemér bukása nem gyávaságból fakad. „Ma, ha felébred a díjnok, ott a szállodai ágyon, veszi a revolvért, és agyonlövi magát. Ezt bizonyosan tudom, érzem, hogy most oly erős az akaratom, a Tábornok Elemér akarata, hogy nem tud, nem tudhat neki ellenállni.” (171.)

Ha valakinek baj van az akaratával, az a díjnok figurája, aki így a freudi (megjegyzendő, hogy az *Álomfejtésben* még nem, csak a személyiség strukturális modelljében kidolgozott) ösvalami / Id kivetülésének, pontos megjelenítésének sem tartható, hiszen ennek a lelki hatóerőnek éppen az öröme, az ösztönök és a vágyak azonnali, közvetlen kielégítésére való törekvése a lényege. (Freud 1982, 407 – 474.) A szövegben a díjnok énről azonban azt olvashatjuk: „Ezek a vágyak kormányozták *volna* cselekedeteimet, ha *mertem és tudtam volna* őket kielégíteni, így csak gondolataimat kormányozták.” (110., kt.) S ha a szegény asztalosinas/díjnok figurája lobbanékonyabb, agresszívabb is Elemérnél, ő is megtanul beilleszkedni egyfajta társadalmi rendbe, s ő is hosszabb távú célok elérése érdekében cselekszik. Bizonyítható, hogy mindkét karakter összetett alak, különböző pszichológiai és szociális szituációval, komplex bel- és külvilággal, így

Elemér és hasonmása csak a metaforikusságnak egy igen absztrakt szintjén egyszerűsíthető egyetlen személyiség két oldalára, vagy az elme tudatos és tudattalan komponensére.

Török Lajos (2005) a „szereplő-elbeszélő identitásának széteséséről” beszél és a „személyiségek közeledése” ellen érvel, melynek szakirodalmi hangoztatása szerint csupán egyetlen mondatra vezethető vissza és valójában a megkettőzöttség az, ami dominál nemcsak a „reflektált ének” kapcsán, hanem a narrátor szintjén is. Meglátása szerint a határsértésnek az aktusa emelendő ki, ami sosem válhat valódi közeledéssé, esetleg homogenizálódássá, hiszen lényege éppen a határ megsértésében rejlik. Az ellentétes értelmezői póluson érdekes megfigyelnünk Rába György fogalmazásmódját, aki szerint „Tábory Elemér *tudata lassan eggyé válik* már felnőtt, díjnokként tengődő és büntudatos alakmásával, a pszichoanalitikus lélekrajz fantasztkumba siklik.” (Rába 1978, kt.) Rába itt „eggyé válásról” beszél, ami nem vezet az ellentétek békés feloldásához, hiszen a feszültség csak a tragikum mozzanatának irreverzibilis radikalitásában, az én végső megsemmisülésében szűnik meg.

Honnan fakadnak ezek a végletesen eltérő álláspontok és milyen jelenséget próbálnak jellemezni? Ahhoz, hogy tisztázzuk, mennyiben jó az „összeolvadás” és a „felbomlás” metaforája, fel kell ismernünk, hogy a zavar forrása valószínűleg a történetnek a metaforizáció különböző szintjein történő értelmezése,⁴ illetve a metaforikus mozgások alanyainak pontatlan meghatározásai. A szóban forgó jelenség adekvát meghatározásának problematikusságához hozzájárul, hogy a legtöbb analógia (melyek többségében pszichológiai és filozófiai rendszereket mint magyarázó erővel bíró gondolati forrásokat próbálnak beazonosítani) statikus modellekkel dolgozik, és habár a regény poétikájában a külső események ábrázolása mellett nagy hangsúlyt kapnak az életelbeszélés idejét befagyasztó *leírás* és az eseményekre való *reflexió* (általában statikus jegyekkel jellemzett) kódjai, a szöveg éppen emiatt a kevertség miatt válik olyan heterogén konstrukcióvá, ahol a primér eseményszerűség és a későmodern illetve avantgard regénypoétikákra jellemző reflektált szövegszerűség⁵ egyszerre megfigyelhető.

4 Stemler Miklós (2005) a szubjektivitás felszámolódását a lélektani magyarázat síkjáról a műfaj metatextuális síkjára helyezi, s egyfajta hermeneutikai-dekonstruktív kérdésként láttatja a főhős életét, amikor így ír: „A fantasztkum az értelmezhetetlen megjelenése, ami szétrombolja az értelem rendjét; az elbeszélő hatalmi pozícióját teszi semmissé az, hogy képtelen értelmezni a Díjnok létét, és ennek eredménye a szubjektum szétesése, pusztulása lesz.” (Stemler 2005, 25.)

5 Odorics Ferenc ezt a tulajdonságot látja a regény legelőreemutatóbb sajátosságának. (Odorics 1983, 10.)

„A két életem mindjobban egymásba szövődött.” (134.) Ha e mondatnak a szövegben is érvényesülő poétikai relevanciáját akarjuk bizonyítani, akkor vizsgálhatunk tárgyává azt kell tennünk, hogy pontosan mit takar az a „két élet” kifejezés, amiről Elemér azt állítja, hogy „egymásba szövődött” és igazolható-e az idézett kijelentés érvényessége a szöveg narratív sajátosságai által.

A narrátor először így fogalmaz helyzetét illetően: „Az életem olyan volt, mint egy álom, és az álmaim olyanok, mint az élet.” (5.) Ezt rögtön az általunk is megismert tényszerű benyomások (mert a narráció a szubjektivitás ellenére is megpróbál tárgyilagos maradni és nem teljes mértékben elköteleződni egyik vagy másik magyarázat mellett) leírása követi, ahol a fantasztikusnak ható szituációról (az álom ébrenlétként való érzékeléséről) kapunk beszámolót. Az úrifü és az inas életének bemutatása után az ébrenlét / álom kettősség mellett nem sokkal megjelenik az események szó szerinti értelemben vett kettős életként való interpretációja is: „Hisz ez valóban annyit jelent, hogy két életem van, két múltam.” (45.) Bábics a következőképpen jellemzi a díjnok világának ontológiájára vonatkozó hermeneutikai mozgást: „Kezdetben Elemér is csak álomként értelmezi a másik világ létezését. Később az egyre inkább pszichés megbetegedésnek, végül pedig valóságnak tűnik.” (Bábics 1992, 42.) Eszerint egyetlen szubjektum „tapasztalásához” tartozna kétféle emlékezet, amihez az írás hatalmi pozíciójában levő Elemérnek egyre tisztább hozzáférése van. Elemér fokozatosan nemcsak mint közvetlen tapasztaláshoz fér álmai eseményeihez (másik életéhez), hanem visszamenőlegesen is, vagyis másik énjének emlékeihez fér hozzá: „Ekkor vettem észre, hogy ennek az egy éjszakának az emléke régebbi álmaim homályos emlékezetét is magában foglalja. De nem úgy, mintha azokra most már egyenesen emlékezném, hanem úgy, hogy lassanként eszembe jutott, mi mindenből állt ki az emlékezőm az álom alatt.” (45.) A másik élet tényeihez való hozzáférés azonban aszimmetrikus, s ennyiben az ébrenlét / álom metaforával jobban jellemezhető a tudásnak az a fajta megoszlása, ami a regényben megjelenik. A díjnok ugyan is nem képes tisztán emlékezni Elemér életére, legfeljebb az *érzés* és a *sejtés* szintjén van jelen a másik világ ismerete: „Világos, hogy arra, ami ébren vagyok, csak nagyon homályosan emlékeztem álom közben, mint egy álomra, és sokkal homályosabban, mint most erre a rossz álomra.” (45.)

A szereplők által birtokolt tudás változása a szöveg mozgásának egy sarkalatos komponense, ami a két én „összeolvadását” hirdető értelmezéseknek is az alapja. E szerint Elemér kezdetben teljes (tudásbeli) elválasztottságban élt a díjnok figurájától, ám tizenhat éves korától kezdve egyre jobban „beelát” annak fejébe, s míg először regényeihez hasonlóan (az olvasás kiemelt szerepet kap életében) mintegy fikcióként fogyasztja emlékeit, azok egyre inkább élményszerűségük érzésével együtt, saját emlékeiként tűnnek fel.

Rába monográfiájában a regény kijelentését⁶ átvéve így fogalmaz: „Karinthy nézetével ellentétben egy lélek két testben, ez *A gólyakalifa* alapszituációja” (Rába 1983, 95.). Mielőtt továbblépnénk a gondolatmenetben, érdemes tisztázni a regényben használatos test és lélek fogalmak jelentésének néhány vonatkozását, melyek az olyan kulcsfogalmakhoz való viszonyukban problematizálódnak, mint az emlékezés és a szabadság. Ehhez a szöveg kijelentésein és működésmódjának vizsgálatán kívül segítséget nyújthat Babits 1910-es Bergson cikke, ahol egy olyan gondolatrendszer interpretációjával találkozhatunk, amely nagy mértékben hatott a *Nyugatos* íróra és állításai remélhetőleg értelmezhetőnek bizonyulnak *A gólyakalifa* összefüggéseiben is.

Elemér a VII. fejezetben test, lélek és emlékezés kapcsolatáról elmélkedik: „az én rossz énemnek teste is van. Igen, teste is van. Mert mi a test, ha nem egy csomó érzet egy csomó fizikai érzet emlékének az összessége? És ez, ez az összefüggő fizikai emlékösszesség éppen úgy megvolt a díjnoknak, mint Elemérnek.” (114. kt.) Ugyanitt sötét, rossz énjét „lelkének bűnös szerencsétlen aljának” nevezi, s Elemér szerint ez a „lélek egy pillanat alatt szökellt egyik testből a másikba.” (114.) A fiú leírása a mozgásról korrektnek tűnik, önmegfigyelése jól tükrözi a regényben ábrázolt folyamatot, azonban az már sokkal jobban elbizonytalanít minket, amikor az emlékezés testhez kötöttségéről, pontosabban a test emlékezet-természetéről beszél a narrátor. Hogyan kapcsolódik össze ez a két fogalom? Babits a nyugati filozófia felszabadítójának, a metafizika újjáalkotójának tekintette Bergson, akit „az írók és művészek filozófusának” nevez. Bergson alapján kétféle emlékezetet különböztet meg: az egyik egy testhez kötött, tisztán mechanikus jelenség, „az idegek emlékezete, voltaképp azonos a szokással. Ez az emlékezet tisztán a *testben van*, s mennél tökéletesebb, annál *öntudatlanabb*. [...] Ez *anyagi jelenség*.” (Babits 1910, 9, kt.) Ennek párja a szabad emlékezet, múltunk egy részének tudatos felidézése. A múltnak azok a képei vannak jelen tudatunkban, melyek kötődnek a jelenbeli „percepcióinkhoz”, kiegészítve azt, s így segítve az életben való eligazodást, a túlélést. Az emlék azonban lényege szerint más, mint a percepció, nem pusztán intenzitásában tekinthető egy „gyengébb percepciónak”, hanem minőségileg különbözik: „Az emlék lelki jelenség s az anyagból megmagyarázni s az anyag mozgásából levezetni nem lehet.” (Babits 1910, 9.) Eszerint az emlék nem az anyag része, ahhoz nem köthető, mert a test (az idegrendszer) csak „mozgásokat közvetít”, melyek valamiképpen asszociálódnak egy-egy szabad emlékekkel. Ez lenne az *lélek emlékezete*. „A múlt a lélek, a jelen a test: az emlékezés a lélek hatása a testre. [...] Ekként a léleknek (a múltnak) a jellel összefüggő vége úgy nyúl minden pillanatban a testbe (a jelenbe), mint valami

6 „[H]a a személyiségmegoszlás tüneténeinél egy testben két lélek lakik, addig az én esetemben az én egy lellem két különböző testben él és lakozik felváltva.” (114.)

késhegy, hogy azt igazgassa.” (Babits 1910, 9.) A test ebből a szempontból másodlagos szereplő lesz, a lélek (és az emlékezés) alávetettje, szolgálja. Úgy tűnik, hogy Elemér test-definíciója inkább az első meghatározással (a mechanisztikus, testi emlékezéssel) mutat rokonságot, így veszélyes lenne, ha a regényben történő emlékezés-formákat mind erre az okfejtésre alapozva próbálnánk meg magyarázni, hiszen a történet egyik központi kérdése az emberi szabadságé, mely Bergson alapján csak a „lélek emlékezetének” köszönhetően jelenhet meg. Ekképpen az emlékezés hiánya az anyag dominanciáját, így a szabadság hiányát, a testi létezés determinisztikusságát állítja előtérbe. „Márpedig szabadság nem képzelhető emlékezet nélkül; mert akkor a választás alapját csak a pillanatnyi percepciók képezhetnék, más szóval a percepciók csak közvetlenül hatnának, holott a szabad lény lényegét éppen az képezi, hogy rá némely percepciók nemcsak közvetlenül, hanem virtualiter is hatnak. Más szóval az emlékezet nélküli lény nem lehet szabad, élőlény, hanem összeesik a determinált anyaggal.” (Babits 1910, 8.) Már ezen a ponton látható, hogy *A gólyakalifa* nem különféle filozófiai és pszichológiai rendszerek precíz narrativizálási kísérlete⁷, hanem azok problémafelvetéseit továbbgondoló, ötleteiket a lélekrajz precizításához és a történet érdekességéhez kreatív módon felhasználó szöveg, ahol ezek az elemek (némelyik látványosabban, némelyik kevésbé) csak mint lehetséges gondolati források azonosíthatók.

Így anélkül, hogy tézisregényként tekintenénk *A gólyakalifára*, megállapíthatjuk, hogy a tanulmány hitelesen mutat rá olyan fogalmi összefüggésekre, melyek a regény problematikájának is alapját képezik vagy magyarázatul szolgálhatnak bizonyos jelenségek kapcsán. E gondolatok fényében érdekes módon artikulálható a két karakter problémája: Míg a díjnok végzete az emlékezésre való képtelenségből fakad, Elemér problémájának az emlékezés természetellenes kiterjesztése a forrása, ami miatt egy etikai értékrend hiányával szembesül. A testi / anyagi létezés közvetlenségének bizonyos szintjén felülemelkedni nem képes díjnok karaktere esetében a személyiség virtuális kiterjesztésének, az emlékekhez való hoz-

7 Bár az általam cáfolt tétel igazolására is van (ötletes és egyáltalán nem szűklátókörű) szakirodalmi példa: „az egész regény a freudi elmélet sarkalatos pontjainak - az Ödipusz-komplexusnak, az elfojtásnak, az álombeli vágyteljesülésnek, a tudattalan bosszújának - majdnem példaszerű narrativizálása.” (Kemenes Géfin 1998, 83.) Szávai ezzel éppen elmentéses konklúzióra jut: „[A] freudi eljárást, az elfojtott emlékek felszínre hozását, a regény rendkívül ironikusan kezeli”, hiszen a folyamat nem gyógyuláshoz, hanem a főhős bukásához vezet. (Szávai 2004, 47.) Érdekes azonban észrevenni, hogy a két értelmezés nem ugyanarról a metaforáról beszél az elfojtás kapcsán. Míg Kemenes Géfin a psziché egy működési modelljének ábrázolását véli felfedezni a regényben, addig Szávai az analitikus terápiával állítja párhuzamba a történetet.

cselekvések (a bűnök) elviselhetetlenségének, saját értékrendjével való összeegyeztethetetlenségéből keletkező feszültség tragédiája.

A regényben ábrázolt mozgás végpontja a díjnok részéről egy külsődlegességekben manifesztálódó (a bélyeg-ügy miatti büntetéstől való félelem), Elemér részéről pedig belső, lelki problémaként felmerülő tényből (saját magában rejlő alakmásának a bűnös életéből) fakadó esemény (a díjnok öngyilkossága), mely a múlt nyúlványaként kezelt jelenben (az írás születésének jelenében, a történet elbeszélőjének a jelenében) történik.¹¹ A tragédiához vezető ok a két személy különmeműsége volt, következménye pedig az egymástól való függés feltárulásához vezetett.

A különbözős és a hasonulás alapjául szolgáló fogalmi rendszerek feltérképezése okán térjünk vissza a „két test egy lélek” tételéhez. Itt azért nem hagyatkozhatunk teljes mértékben a szöveg tematikus kijelentéseire, mert Elemér „lélek” fogalma egybe mos két olyan elemet, melyek meglatásom szerint a történetben ellentétes irányú (de egymást jól kiegészítő) mozgások kiindulópontjává válnak, ezért az elemzésnek ezen a pontján érdemes egy megkülönböztetést tenni és két, narratológiai is releváns fogalmat használni a lélek fogalma helyett. A szubjektivitásnak az elemzés szempontjából lényeges aspektusai közül az egyik az előbb már elemzett *tudás-megoszlás*. A másik elem az *etikai aspektus*, vagyis azok a tág értelemben vett ideológiai tényezők, amik egy cselekvéshez, egy eseményhez vagy egy történéshez kapcsolódó értékítéletet jelentenek a szereplők tudatában és a narrációs aktusban. A Rába által is emlegetett lélek-fogalom használata azt feltételezi, hogy a két karakter személyiségének a magja megegyezik, e séma azonban nem számol a személy által hozzáférhető tudással (hiszen ez bizonyosan különböző a két alak esetén), beleértve a „szabad emlékezetet”, amely meghatározó funkcióval bír a szövegben; s nem vet számot az eseményekhez való szubjektív viszony - kiemelt módon a szereplők önmagukkal és „tükörképükkel” szembeni értékítéleteivel sem, pedig ezen a ponton figyelhető meg a legnagyobb eltérés a két karakter között. Feltevésem szerint ebből az etikai különbségből, a tettekhez és gondolatokhoz való viszony különbözőségéből táplálkoznak a „személyiség felbomlását” hangsúlyozó értelmezések is.

fontos ok, ami miatt nem érdemes, nem ajánlatos, veszedelmes, hogy én ennek a fiatal embernek akármit is elmondjak. Egy pillanatig hallgattam, és próbáltam visszaemlékezni, mi lehetett ez az ok.” (149.)

¹¹ Talán merész megállapítás, de érdemes megemlíteni, hogy Babits talán nem véletlenül helyezi grammatikailag is jelölt jelen időbe az eseményt („Ma eldől minden. Ma a díjnok megöli magát.” - 171.) Bergson-értelmezése szerint a lélek itt, a jelenben kapcsolódik a testhez („A múlt a lélek, a jelen a test.”), ezért nem meglepő, hogy az öngyilkosság testi eseménye visszahatván a lélekre (lelkivé transzponálódva) a másik testet is elpusztítja.

Továbbá az egy lélek két test analógia nem teszi világossá, hogy itt nem pusztán két különböző testről van szó, hanem inkább két különböző diegetikus térről, „fiktív világról”, melyben ezek a testek léteznek. A szöveg egy ponton a detektív-regény műfaját közelebbről is idézi, amikor Elemér egy racionális magyarázatát kívánja adni másik életének (többé nem álomként gondolva rá), s kiokoskodja, hogy ha a másik világban este van, amikor sajátjában nappal, akkor a díjnoknak a másik félgömbön, valahol Amerikában kell élnie. „A díjnoké egy rút, sovány és piszkos test volt, és valahol egészen máshol élt, valahol messze.” (114.) Azonban Elemérnek rá kell jönnie, hogy a díjnok környezete túlságosan is emlékezteti őt a hazai, magyar viszonyokra,¹² ezért a szituáció összetettebb annál, hogy egyszerűen két test rendelkezik egy közös lélekkel. A legfőbb bizonyíték, ami a jelenség ilyesfajta értelmezői racionalizálása ellen (és a pszichoanalitikus értelmezéseknek táptalajt adva egy álom-tér mellett) szól, az Elemér „ráismeréseiben” ragadható meg leginkább, amikor egy-egy álombeli karakterben felismerni véli diáktársait, dajkáját, saját apját és anyját, vagy éppen jegyesét.¹³ Sőt, úgy tűnik az egész kettős életet egy ilyen felismerés hozta mozgásba, amikor a majálison meglátott egy ismerősnek tűnő arcot: „Néztem, néztem folyton az amerikáját mérnököt. Nem bírtam a szemem levenni róla. Sejtettem már akkor, hogy most kezdődik valami? - egész életemnek kinszenvedése? - Alig. De ez az arc... Láttam már valahol? *Erre az arcra határozottan emlékeztem.*” (14., kiemelés az eredetiben) Akár álomként, akár egy másik dimenzióként értelmezzük a díjnok világát, két külön létezésről kell beszelnünk, ahol a kapcsolatot egyedül Elemér tudata biztosítja. S noha ez egyfajta „azonosulást” eredményez a két alak között, egy fontos szempontból mégsem történik „összeolvadás”, illetve homogenizálódás: a másik tetteihez való viszonyban. Itt főként Elemérnek az inas / díjnok cselekedeteihez való viszonyáról kell beszelnünk, ugyanis a fordított szituáció a tudásmegoszlás helyzete miatt nem működik olyan látványos módon, hiszen a díjnok nem képes *emlékezni* sem Elemérre, sem a fiú viselkedésére.

Amikor Rába György Elemér „bűntudatos alakmásáról” beszél, nem veszi figyelembe, hogy a bűntudat, illetve a szégyen fogalmai is ugyanolyan kettős használatban bukkannak fel, mint a személyiség és annak tükörképe. A hagyományos értelemben vett bűntudat (a bűn miatt érzett belső szorongás) majdnem kizárólag Elemér kapcsán bukkan fel, csak ő beszél erről mint lelki problémáról. A

12 „Hiszen az álombeli miliőnek nincs semmi amerikai jellege. Egészen magyar miliő ez - mintha Pesten és Pest körül történe.” (117.)

13 Bábits is hasonló állásponton van a kérdésben. A sejtést, hogy két párhuzamos világgal van dolgunk, csak megerősíti a tény, hogy „a regény minden szereplője rendelkezik analóg párral.” (Bábits 1992, 44.)

narrátor - aki természetesen Elemér személyével azonosítható, de szólamában keveredik a szerzői retorika által közvetített szimpátiát sugalló és az Elemér karaktere által a díjnokhoz megvetéssel viszonyuló magatartás - többször is „a szegény bűnös díjnokról” beszél, aki helyett Elemér érez megbánást, megvetést és büntudatot. Amikor a díjnok beszél bűneiről, kizárólag a jogi következmények és a büntetés miatt aggódik, s ha tudatában is van bűnének, nem érez büntudatot: „[N]éhány hét alatt rájönnek a bűneimre; mit tehetsz akkor?” (142.) Sőt, megpróbálja hárítani a felelősséget, és elutasítja bűnösségét, amikor így vélekedik: „Nem én vagyok a bűnös, hanem a társadalom.” (153.) Két szöveghely van, ahol ez a trend felbomlani látszik, a mester kisfiának megverésénél és az etikai mélypontként láttatott gyilkosság eseményénél. Az első helyen ezt olvashatjuk: „*Homályosan* éreztem, hogy alávaló *kegyetlenség*, amit művelek, és annál dühösebb lettem, hogy ezt kell csinálnom, és annál nagyobb *élvezetet* okozott ez nekem.” (38.) Majd a prostituált meggyilkolása közben: „*Homályos büntudat* is égett bennem lassan a dac nagy *kéjével*, de minden büntudat mellett is valami *teljesedésfűlét* éreztem.” (163-164. kt.) Valójában az itt felmerülő, önnön viselkedését elítélő és a mondatok második felében megfogalmazottakkal teljes ellentétben álló érzések és benyomások nem a díjnokhoz, hanem Elemérhez köthetők, erre utal a mondatokban kiemelt, mindkét helyen használt *homályos* jelző is, melynek szinte az összes szövegbeli előfordulása a másik életre, Elemér személyére vonatkoztatja az adott szituációban megjelenő észlelést / emlékezést. „Homályos, érthetetlen hangulatok emlékei jöttek rám régi álmaimból.” (25.), „álmaim homályos emlékezetét”, „homályosan emlékeztem álom közben” (45.), „Elfeledett élvezetek homályos utóízei voltak ezek az érzések” (66.), „a homályos emlék, hangulat, ami Velencéről, Etelkáról aranyosan kóválygott fejemben” (96.), „ez az álom még alig volt tudatos, inkább csak egy homályos hangulatemlék” (96-97.). Megállapítható, hogy ahol a homályos jelzővel találkozunk, ott Elemér értékrendjének fénye sejlik át a díjnok fejében levő ködön, akiben a verés és a gyilkosság elkövetése közben is inkább az élvezet és a kéj a domináns érzés. Így ha az önéletírás fikciója egymásba is játszatja a két személyiséghez kötődő ellentétes minőségeket, a szöveg kompozíciója mégis apró jeleket nyújt ezen minőségek elkülönítésére vonatkozóan.

A kéj és a kiteljesedés képeihez képest Elemér viszonyulása a díjnok bűneihez a mély megrendülés és a szégyen, amik miatt Elemér nem tartja magát méltónak jegyese, Etelka kezére, s egyáltalán nem a büntetés félelme az, ami felkeltené benne ezeket az érzéseket. Gyermekkorá kertjének ártatlanságát is megmérgezi e bűnöknek az emléke, melyről azt írja, hogy „életem szégyenével, bűneim iszonyú tudatával, egész sötét, senkitől sem sejtett mélységes gyalázatom hatalmas szemérmével” volt tele. (169.) Elemér látszólagos elzúllása is ehhez a lélekállapothoz

viszonyítva értelmezendő, mely esemény ugyan látszólag ellentmond ártatlanságának és jót akarásának, de amint korábban hangsúlyoztam, Elemér tragédiája valójában nem a külső viszonyok megváltozásában, hanem az emlékekhez és a világ tényeihez való viszonyulásában ragadható meg.

Hasonló módon, amikor a díjnok szegényről beszél, az egy külső, a többiek szemében való szegény megjelenése: „Magszegényülten álltam, mint aki nagy ügyetlenséget követett el.” (61.), „Mennyi szegény vár még rám?” (103.) Míg a díjnoké a társadalmi szituációba ágyazott, interszubjektív helyzetben létrejött szegény, ami közelebb áll az elégedetlenséghez és a haraghoz, addig Elemér szegénye ezzel ellentétben belső, lelki konfliktusból ered: „Még most is bennem volt az a leküzdhetetlen szegényérzés” (131.), „küzdöttem a nagy szegénnyel, a nagy pecséttel, mely évek óta szívemen pecsét lett.” (169).

Így amikor életeseményeik és „egész érzéki életük párhuzamosnak látszott”, még akkor sem szűnik meg ez a meghatározó különbség kettejük között. A bizonytalanság a két élet közötti viszonyt illetően ugyan az önéletírás legvégéig megmarad, és az epilógus is csak közvetetten sejteti a két élet valóságosságának todorovi értelemben vett fantasztikus-csodás¹⁴ megoldását, de a szövegben feltárlt mozgások egyértelműek: a tudásbeli közeledés az etikai konfliktus kiéléződését vonja magával, ahogyan Elemér egyre jobban rálát álombeli énjének kicsinyes motivációira és általa szegényletesnek talált tetteire.

Irodalom:

- BÁBICS A. 1992. A gólyakalifa néhány szerkezeti sajátossága. *IT* 1992/1. 40-55.
- BABITS M. 1978. *Esszék, tanulmányok I. kötet*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.
- BABITS M. 2004. *A gólyakalifa*. Budapest, Osiris.
- BERGSON, H. 1911. *Matter and Memory*, London, George Allen and Unwin.
- Ford.: Nancy Margaret Paul és W. Scott Palmer.
- FREUD, S. 1982. A pszichoanalízis foglalat. FREUD, S. *Esszék*, Budapest, Gondolat. 407-474.
- KARINTHY F. 1924. *Széljegyzetek a „Gólyakalifa” olvasása közben*. Nyugat 1924 / 7.

14 A fogalomhoz lásd: Todorov 2002.

KEMENES GÉFIN L. 1998. A tudatos és tudattalan küzdelme Babits Mihály *A gólyakalifa* című művében. Jolanta Jastrzebska: *Erotika a huszadik századi magyar regényben*. Budapest, Kortárs. 79-90.

ODORICS F. 1983. A gólyakalifák története. Babits Mihály: *A gólyakalifa*. *Napjaink* 1983/10, 8-10.

RÁBA GY. 1978. Babits Mihályról szóló szócikk. *A magyar irodalom története V. kötet*. Főszerk. SÖTÉR István, Budapest, Akadémiai Kiadó.

RÁBA Gy. 1983. „Képek és jelenések” lírája s regénye, *A gólyakalifa*. Rába Gy. *Babits Mihály*. Budapest, Gondolat. 87-108.

RÓNAY Gy. 1985. *A regény és az élet*, Magvető, Budapest, 1985.

SZÁVAI J. 2004. A fantasztikum mint a valóság provokációja (Megjegyzések *A gólyakalifához*). In: *Alföld* 55. évf. 10. sz. 42-52.

TODOROV, T. 2002. *Bevezetés a fantasztikus irodalomba*, Budapest, Napvilág Kiadó, TÁRStudomány sorozat.

TÖRÖK L. 2005. A Gólyakalifa álma. *Palimpszeszt*. 23. szám. (http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/24_szam/19.html)